

VİCDANİ RET HAKKI VE TÜRK HUKUKUNDAKİ YERİ*

THE RIGHT TO CONSCIENTIOUS OBJECTION AND ITS PLACE IN TURKISH LAW

Gamze YILDIZ TARMAN**

Özet: Vicdani retçiler tarih boyunca çeşitli saiklerle askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmişlerdir. Uzun yıllardır dünya genelinde tartışılan vicdani ret, günümüzde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve birçok devlet tarafından hak olarak tanınmaktadır. Türkiye ise vicdani reddi bir hak olarak tanımamaktadır. Açıklamaları nedeniyle çeşitli yaptırımlarla karşılaşabilen Türkiye'deki vicdani retçiler ise vicdani reddin bir hak olarak tanınması taleplerini dile getirmeye devam etmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik Hizmeti, Antimilitarizm, İnsan Hakları, Din ve Vicdan Özgürlüğü

Abstract: Conscientious objectors have refused to fulfil military service for various reasons throughout history. Conscientious objection, which has been discussed worldwide for many years, is now recognized as a right by the European Court of Human Rights and many states. Türkiye, on the other hand, does not recognize conscientious objection as a right. Conscientious objectors in Türkiye, who may face various sanctions due to their statements, continue to express their demands for the recognition of conscientious objection as a right.

Keywords: Conscientious Objection, Compulsory Military Service, Antimilitarism, Human Rights, Freedom of Religion and Conscience

* Bu çalışmanın ilk hali, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı'nda Prof. Dr. Türkân Yalçın tarafından 2018 yılında verilen Ceza Hukuku dersi kapsamında ödev olarak sunulmuş ve 2023 yılında doktora programında Doç. Dr. Bülent Algan tarafından verilen İnsan Haklarının Genel Teorisi dersinde tekrar ele alınmıştır. Bu vesileyle makalenin geliştirilmesi sürecindeki değerli katkıları, emekleri ve yorumları için Sayın Prof. Dr. Türkân Yalçın'a ve Sayın Doç. Dr. Bülent Algan'a teşekkürlerimi sunarım.

** Avukat, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, gamze.yildiztarman@outlook.com, ORCID: 0000-0002-1105-910X, Makalenin Gönderim Tarihi: 16.10.2023, Kabul Tarihi: 24.01.2024

*“İki seçeneğimin olduğu söylendi:
Ya hapse girmek ya da askere gitmek.
Ancak bir başka seçeneğimin daha olduğunu söylemek isterim.
Ve bu seçenek de adalettir.
Eğer adalet yerini bulacak olursa,
ne hapse gireceğim ne de askere gideceğim”.*¹

GİRİŞ

Vicdani ret uzun süredir dünya genelinde tartışılıyor olsa da Türkiye’deki tartışmaların geçmişi bu kadar eskiye dayanmıyor. Oysa savaşa katılmayı reddetmek muhtemelen savaşın kendisi kadar eskiye dayanmaktadır.² Vicdani ret savaşa karşı tepkilerin belki de en büyüğüdür. İnsanlar çeşitli gerekçelerle savaşı ve askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmişlerdir. Başlangıçta dini saiklerle reddedilen askerlik hizmeti zamanla din dışında çeşitli bireysel sebeplerle de reddedilmeye başlanmıştır. Reddin politik bir eylem halini almaya başlaması elbette devletlerin vicdani retçilere olan dikkatini ve tepkisini de artırmıştır. Sorunlar tam anlamıyla çözülememiş olsa da vicdani retçilerin uzun süreli mücadeleleri beraberinde başarıyı da getirmiş, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (“AİHM”) beklenen içtihat değişikliğine gitmiş ve birçok devlet tarafından vicdani ret bir hak olarak tanınır duruma gelmiştir.

Ancak bu değişim “*Her Türk asker doğar*” mottosunun olduğu Türkiye’de daha yavaş gerçekleşmektedir. Türkiye, vicdani reddi bir hak olarak tanımama ısrarını sürdürmektedir. Bununla birlikte vicdani retçiler Türkiye’de çeşitli yaptırımlarla karşılaşabilmektedirler.

Üç kısımdan oluşan bu çalışma, güncel sorunların odak noktasını askerlik hizmetinin oluşturduğu düşünülerek dar anlamda vicdani

¹ Muhammad Ali. Alıntı için bkz. https://www.washingtonpost.com/news/retropolis/wp/2018/06/15/shoot-them-for-what-how-muhammad-ali-won-his-greatest-fight/?noredirect=on&utm_term=.44230759f039 (Erişildiği Tarih: 01.05.2023).

² Andreas Speck/Rudi Friedrich, “Dünyada Vicdani Red Hareketi Deneyimleri” (Çeviren Mayıs İnan Aru), Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 153.

retle sınırlandırılmıştır. Çalışmada sırasıyla; vicdani ret kavramına, tarihsel sürece, uluslararası hukuk boyutuna ve Türkiye'deki duruma değinilecektir.

I. VİCDANİ RET KAVRAMI

Vicdani ret kavramı, sadece bireyin silahlaltına alınmayı reddetmesini değil; toplumun müşterek menfaatleri yerine bireyin, kendi vicdanının emirlerini takip ettiği çeşitli durumları da kapsamaktadır.³ Bu bakımdan vicdani ret geniş anlamda: *“pozitif hukukun öngördüğü bir zorunluluğa ya da yapılmasına izin verdiği bir uygulamaya, inançlar ya da bir takım ahlaki veya politik değerler temelinde karşı çıkmak”* şeklinde tanımlanabilir.⁴ Geniş anlamda vicdani redde örnek olarak; kişinin zorunlu aşya, vergi uygulamalarına, kürtaja karşı çıkması; kader inancı gereği zorunlu taşıt sigortasını reddetmesi⁵ gibi eylemler verilebilir. Kavram bu haliyle askerlik hizmeti dışında eğitim, sağlık, hukuk, politik, sosyal ve ekonomik birçok alanı da kapsamaktadır.⁶

Vicdani ret kavramı, özellikle dünya savaşlarının sonrasında savaş ve askerlik karşıtlığının artmasıyla birlikte, daha çok dar anlamda vicdani reddi bir başka ifadeyle salt askerlik hizmeti karşıtlığını ifade eder şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

*“Muhtemelen vicdani retçi sayısı kadar vicdani ret tanımı”*⁷ mevcut olmakla birlikte vicdani ret, en genel ve bilinen şekliyle, kişinin; dini, ahlaki, etik, felsefi, siyasi vb. nedenlerle askerlik hizmetini reddetmesi olarak tanımlanmaktadır. Farklı gerekçelere dayanabilen vicdani retçilerin sonuç itibarıyla ulaştıkları aşama, askerliği yani silahlaltına

³ Marie-France Major, “Conscientious objection and international law: A human right?”, *Case Western Reserve Journal of International Law*, 1992, Vol. 24, s. 350.

⁴ Abdurrahman Eren, “Türk Hukukunda Vicdani Red”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 61, S. 3, 2006, s. 104.

⁵ Ezgi Özlü, “Askerlik Hizmetine İlişkin Vicdani Ret Hakkı”, Doç. Dr. Melike Batur Yamaner’in Anısına Armağan, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2014, C. 1, S. 1, s. 509.

⁶ Celal Işıklar, *Dünyada ve Türk Hukukunda Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret*, Adalet Yayınevi, Ankara 2011, s. 59.

⁷ Andreas Speck, “Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red”, *Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, 2006, S. 207, s. 42.

alınmanın reddedilmesidir; zira devletler savaşta olmasa bile “savaşmayan” bir ordunun var olma nedeni değişmemektedir.⁸

Farklı ayrımlar olmakla birlikte vicdani ret genel olarak: 1) saikle-rine 2) kapsamına ve 3) yetkili organlarla iş birliğinin derecesine göre üç gruba ayrılabilir. Saiklerine göre vicdani ret i) dine dayalı ve ii) din dışı inançlara dayalı olarak; kapsamlarına göre vicdani ret ise i) total vicdani retçiler ve ii) seçici vicdani retçiler olarak gruplandırılabilir.

Dini temelli retçiler görüşlerini, kutsal kitaplardaki metinlere ya da pasifizmi dini bir emir olarak vaaz eden kiliselerin mensubu olmalarına dayandırmaktadırlar.⁹ İlk vicdani retçiler de mensubu oldukları dinin buyruklarını gerekçe göstererek dünyevi yasalara itaat etmeyen ve aynı dini paylaştıkları kişilerce dışlanmaktansa devletin zulmüne razı olan dini muhalifler şeklinde ortaya çıkmıştır.¹⁰

Dine dayalı vicdani retçilik en çok Hristiyanlıkta kendini göstermiştir. “Dağdaki Vaaz”¹¹, “sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin,”¹² “düşmanlarınızı sevin”¹³ vb. pasifist öğütler, Hristiyanların savaşı ve askerliği reddetmesindeki asıl nedenler olmuştur. Hristiyanlıkta, her ne sebeple olursa olsun insan yaşamını sona erdirmenin kınanması Hristiyan dindarların askerliğe olan bakışını biçimlendirmiş-tir.¹⁴ Quaker, Menonit, Brethen, Dunker, Amiş ve Yehova’nın Şahitleri vicdani retçi Hristiyan mezheplerinden en bilinenlerdir.¹⁵

⁸ Murat Sevinç, “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde, Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2006, C. 61, S. 1, s. 301.

⁹ Dilan Mızrak, *Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 40.

¹⁰ Ulrich Bröckling, “Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret” (Çeviren Osman Murat Ülke), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 70.

¹¹ İncil, Matta 5:1-12 (Bkz. <https://incil.info/arama/Matta+5:1-12>).

¹² İncil, Matta 5:39 (Bkz. <https://incil.info/arama/Matta+5:39>).

¹³ İncil, Matta 5:43-44: “‘Komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin’ den-diğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin.” (Bkz. <https://incil.info/arama/Matta+5:43-48>).

¹⁴ Sevinç, s. 301.

¹⁵ Özgür Heval Çınar, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye (Çeviren Defne Orhun)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 25, 26.

On Emir'den biri olan "öldürmeyeceksin" emri Musevi vicdani retçilerin asıl dayanağı olsa da Musevilik, Hristiyanlık kadar pasifist bir din olarak görülmemektedir.¹⁶ Haredi Musevileri ise İsrail'in kuruluşundan beri askerlik hizmetini reddetmektedirler.¹⁷

Uygurların da mensubu olduğu Maniheizm ve hâlâ dünyada çok sayıda mensubunun bulunduğu Budizm de savaş karşıtı dinler arasında sayılabilir.

Hristiyanlık ve Museviliğe kıyasla İslamiyet, önemli bir pasifist mirasa sahip olmayan bir din olarak değerlendirilmektedir.¹⁸ Kur'an'da öldürmek kınanmakla birlikte "haklı can alma" ve "haksız can alma" ayrımı önem taşımaktadır.¹⁹ Vicdani reddin diğer topluluklara kıyasla İslam dinine mensup topluluklarda pek kabul görmemesi İslam coğrafyasının farklılıklarıyla açıklanabilir²⁰ olsa da vicdani reddine dayanak olarak İslamiyeti gösteren retçiler de bulunmaktadır.²¹

¹⁶ C. Charles Moskos/John Chambers (Ed.), The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance, Oxford University Press, 1993, s. 9. Moskos/Chambers daha doğru bir çevirinin "Thou shalt not murder" olduğunu söylemektedir. Gerçekten de İbranicede can almak kelimesini karşılayan "harag" (kill) ve "ratsach" (murder) şeklinde iki farklı kelime bulunmakta ve Altıncı Emir'de de "ratsach" geçmektedir. "Ratsach" kelimesinin kasten, kötü niyetli bir öldürme fiilini karşıladığı; cezaların karşılığı olarak ya da savaşta askerlerce gerçekleştirilen öldürmelerin bu kelimenin içine girmeyeceği söylenmektedir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. <http://storage.cloversites.com/makinglifecountministriesinc/documents/Kill%20or%20Murder--6th%20Commandment.pdf> (Erişildiği Tarih: 05.05.2023).

¹⁷ Barış Esmer, Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret, Propaganda Yayınları, 2012, s. 26.

¹⁸ Erik Jan Zürcher, "Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı" (Çeviren Mayıs İnan Aru), Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 61.

¹⁹ Ku'ran, İsra Suresi 33. Ayet: "Haklı bir sebep olmadıkça, Allah'ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın. Kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine yetki vermişizdir. Ancak o da (kısas yoluyla) öldürmede meşru ölçüleri aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir." Bkz. <http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/isra-suresi-17/ayet-33/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1> (Erişildiği Tarih: 05.05.2023).

²⁰ Esmer, s. 26.

²¹ Vicdani retçi Mehmet Ali Başaran'ın açıklaması için bkz. <https://www.haberturk.com/yasam/haber/955660-vicdani-retci-kimdir-ne-ister> (Erişildiği Tarih: 05.05.2023).

Din dışındaki ret sebepleri ise ahlaki, etik, politik, felsefi vb. sebepler olabilir. Dini saiklerle hareket eden kişi sorgulamadan dininin buyruklarını yerine getirme amacıyla askerliği reddetmekteydi; ancak vicdani reddin sekülerleşmesiyle birlikte devlet ve dayattığı zorundalık sorgulanır duruma gelmiştir. Burada kişi kendi değerlendirmesi ve sorgulaması sonucunda askerliği ret aşamasına ulaşmaktadır.

Pek çok farklı şekilde kendini gösterebilen din dışındaki saiklerle askerliği reddetme, özellikle Birinci Dünya Savaşı döneminde kendisini göstermiştir. Bu süreçte otoritesi giderek sorgulanmaya başlayan devletler seküler vicdani retçilere büyük tepki göstermeye başlamıştır. Dini gerekçelerle ret, toplum ve devlet bakımından daha kabul edilebilir gelmekteyken; retçilik, ahlaki, siyasal vb. nedenlerle yaygınlaşmaya başlayıp merkezine bireysel kanaatleri aldığı anda, birey ve devlet arasındaki çatışmalar şiddetlenmiştir.²²

Total vicdani retçiler, savaş ya da barış dönemi olması fark etmeksizin askeri sistemle doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan her türlü iş birliğini reddederler.²³ Dolayısıyla bu reddin kapsamına, günümüzde vicdani ret hakkının tanındığı devletlerin çoğunda kabul edilmiş olan alternatif sivil hizmet de girmektedir. Total vicdani retçiler her türlü savaşa karşı olduklarından, onlar için haklı ya da haksız savaş ayrımı da yapılamaz.

Seçici vicdani retçiler her türlü savaşa, askerlik hizmetine ya da şiddete değil belirli savaşlara, askeri operasyonlara, silah kullanımlarına karşı çıkarlar.²⁴ Vietnam, Kore, Körfez ve Irak Savaşları'nda olduğu gibi çeşitli saiklerle bu ve benzeri savaşlarda yer almak istemeyen vicdani retçiler bu kategoriye örnek olarak verilebilir. Burada birey bu savaşlara karar veren devletin otoritesini sorgulamakta ve karşı tarafın haklılığını, kendi devletinin haksızlığını tartışmaktadır.²⁵

Yetkili organlarla iş birlikleri bakımından ise vicdani retçiler; silahsız askerlik hizmetini kabul edenler, alternatif sivil hizmeti kabul edenler ve hiçbir şekilde iş birliğine yaklaşmayanlar (total vicdani retçiler) olarak gruplandırılabilir.

²² Sevinç, s. 303.

²³ Çınar, s. 38, 39.

²⁴ Dilan Mızrak, "Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2015, S. 116, s. 121.

²⁵ Esmer, s. 27.

II. VİCDANİ REDDİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Bilinen ilk vicdani retçi 21 yaşındaki Kuzey Afrikalı Hristiyan *Maximilian*'dır. *Maximilian* milattan sonra 295'te Roma ordusuna çağrıldığında askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmiş ve idam edilmiştir.²⁶

Zamanla Roma İmparatorluğunda Musevilerin inançları dolayısıyla askerlik hizmetinden muaf tutulması²⁷, yine Roma İmparatorluğunda Hristiyanların orduya katılmalarının kendi hür iradelerine bırakılması, Roma Katolik Kilisesi tarafından savaşın günahkârlara karşı başvurulabilecek son çare olarak haklı görülebileceğini öne süren "*Haklı Savaş (Just War)*" doktrinin geliştirilmesi, her durumda güç kullanmayı ve askere katılmayı reddeden pasifist bazı Protestan grupların Hollanda'da ve Fransa'da askerlikten muaf tutulmaya başlanması²⁸ ve bu Protestan grupların vicdani retlerinin Amerikan kolonilerinde de kabul edilmeye başlanması²⁹ konuyla ilgili önemli gelişmelerdir.

Eski çağlardan beri çeşitli topluluklarda farklı biçimlerde kendini gösteren zorunlu askerliğin³⁰ Fransız İhtilali döneminde modern anlamda kurumsallaşmasıyla birlikte ise vicdani ret, Fransa'da zorunlu askerlik karşısında politik olarak daha çok önem kazanmaya ve örgütlü bir hal almaya başlamıştır.³¹

Birinci Dünya Savaşı süresince ise devletler dini pasifistlerin dışında çok sayıda politik vicdani retçinin varlığıyla da tanışmış ve çeşitli grupların kitlesel ve örgütlenmiş karşı çıkışıyla karşılaşmıştır.³²

Bu dönemde ve sonrasında vicdani reddin bir hak olarak tanınması genel olarak tarafsız devletlerle ve dini saiklerle sınırlı kalmış; geri kalan vicdani retçiler ise birçok ülkede ciddi yaptırımlara maruz kalmıştır.³³ Başta dini saiklere dayalı vicdani reddi bir hak olarak ta-

²⁶ Moskos/Chambers, s. 9.

²⁷ Moskos/Chambers, s. 9.

²⁸ Çınar, s. 24-26.

²⁹ Moskos/Chambers, s. 11.

³⁰ Zorunlu askerliğin tarihi gelişimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Işıklar, s. 9-56.

³¹ Speck/Friedrich, s. 153.

³² Esmer, s. 49, 50.

³³ Mızrak, Vicdani Ret, s. 20.

nımayı problem etmeyen devletler, seküler vicdani retçilerle birlikte politikalarının ve egemenliklerinin sorgulandıklarını hissetmiş ve dini pasifistlere göstermiş oldukları hoşgörüyü diğer vicdani retçilere göstermemişlerdir.³⁴ Bu nedenle vicdani ret hakkını tanıyan devletler olduğu gibi uzun süre çeşitli yaptırımlarla vicdani retçileri sindirmeye çalışan devletler de olmuştur.

Vicdani reddin tekil bir eylem olmaktan çıkıp geniş halk kitlelerini etkilemeye başlaması ve vicdani redde ilişkin yasal düzenlemelerin artırılması İkinci Dünya Savaşı sonrası mümkün olabilmiş ve vicdani ret uluslararası hukuk çerçevesinde tartışılmaya başlanmıştır.³⁵ Vicdani retçilerin uğradıkları haksızlıklar uluslararası kuruluşların önüne taşınıp lehlerine karar çıktıkça daha fazla devlet vicdani ret hakkını tanımaya yönelik düzenlemeler yapmıştır.

BM İnsan Hakları Komisyonu 1980'li yıllardan itibaren verdiği kararlarda istikrarlı bir şekilde askerliği vicdanen reddetme hakkının din, düşünce ve vicdan özgürlüğü (Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme m. 18)³⁶ hakkından kaynaklandığını belirtmiştir. İlk olarak 1987/46 No'lu İlke Kararı'yla üye devletleri vicdani ret hakkını bu özgürlük kapsamında tanımaya, alternatif hizmetleri düzenlemeye çağırmış ve bu hakkın din dışı sebeplerle de ileri sürülebileceğini belirtmiştir.³⁷ Bu kararı benzer yönde başka kararlar takip etmiştir. İnsan

³⁴ Mızrak, "Sivil İtaatsizlik", s. 119.

³⁵ Mızrak, "Sivil İtaatsizlik", s. 119, 120.

³⁶ "1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.

2. Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz.

3. Bir kimsenin kendi dinini veya inançlarını ortaya koyma özgürlüğüne ancak yasalarla belirlenen ve kamu güvenliğini, düzenini, sağlığını, ahlakını ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için gerekli kısıtlamalar getirilebilir.

4. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, ana-babaların ve uygulanabilir olan durumlarda, yasalarca saptanmış vasilerin, çocuklarına kendi inançlarına uygun bir dinsel ve ahlaki eğitim verme özgürlüklerine saygı göstermekle yükümlüdürler." (<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0150.pdf>, Erişildiği Tarih: 06.05.2023).

³⁷ Özlü, s. 515.

Hakları Komitesi ise bir süre vicdani ret hakkına ilişkin başvuruları Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme m. 8/3.c.ii'yi³⁸ ileri sürerek reddetmiş; ancak zaman içerisinde kararları, BM İnsan Hakları Komisyonu'nun kararlarına uyumlu bir hal almıştır.³⁹

Dolayısıyla bahsi geçen kararlarda Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme m. 18'in yorumlanmasıyla vicdani ret hakkı tanınmıştır. Ancak Türkiye'nin söz konusu kararları dikkate almaması Birleşmiş Milletler'in Türkiye'ye yönelik uyarılarını artırmıştır. Birleşmiş Milletler Keyfi Tutukluluk Çalışma Grubu, vicdani retçi *Osman Murat Ülke* vakasını ele alarak *non bis in idem* ilkesinin çiğnendiğini ve tutuklamaların keyfi olduğunu belirten 2 No'lu Tavsiye Kararı'nı kabul etmiştir.⁴⁰ Din ve İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü ise 1999 yılındaki Türkiye ziyaretinin ardından vicdani ret hakkına yönelik yasal düzenlemelerin yapılmasını öneren bir rapor (A/55/280/Add.1) düzenlemiştir.⁴¹

Avrupa Konseyi,⁴² Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nin 26 Ocak 1967'de aldığı 337 sayılı kararla birlikte vicdani retle ilgilenen ilk Avrupa kurumu olmuştur.⁴³ Sonraki benzer kararlarda da bu karara atıfta bulunulmuştur.⁴⁴ Günümüzde askerlik hizmeti karşısında

³⁸ "(ii) Askeri nitelikteki herhangi bir hizmeti ve bu hizmete katılmayı vicdani bakımdan reddetme hakkının tanındığı ülkelerde de bu hakkı kullananlardan yasal olarak istenen herhangi bir ulusal hizmeti" (<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0150.pdf>, Erişildiği Tarih: 06.05.2023).

³⁹ Özlü, s. 516.

⁴⁰ Rachel Brett, "Askerlik Hizmetinin Vicdani Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar" (Çeviren Mayıs İnan Aru/Hülya Üçpınar), Çarklardaki Kum: Vicdani Ret (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 248.

⁴¹ Brett, s. 256, 257. Bahsi geçen rapor için bkz. <https://digitallibrary.un.org/record/425086#record-files-collapse-header> (Erişildiği Tarih: 06.05.2023).

⁴² Avrupa Konseyi organları ve AIHM kararları bakımından vicdani ret hakkının incelenmesi konusunda daha detaylı bilgi için bkz. Kasım Karagöz, "Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı", Prof. Dr. Atilla Özer'e Armağan, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2008, C. 12, S. 1-2.

⁴³ Friedhelm Schneider, "Vicdani Red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet" (Çeviren Mayıs İnan Aru), Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 268.

⁴⁴ Karagöz, s. 872.

vicdani reddin tanınması ve alternatif hizmetin tanıtılması Avrupa Konseyi'ne üyeliğe kabulde bir kriter olarak da ele alınmaktadır.⁴⁵

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın vicdani ret ve dolayısıyla da konumuz açısından en önem arz eden kısmı, "Özgürlükler" bölümünde yer alan ve "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü"nü düzenleyen m. 10'dur. Bu hakkın uluslararası hukukta geçirdiği evrimin nihai bir sonucu olarak, nihayet vicdani ret hakkı "*Vicdani ret hakkı, bu hakkın kullanımını düzenleyen ulusal yasalar uyarınca, tanınmaktadır.*" denilmek suretiyle bir uluslararası insan hakları metninde açıkça tanınmıştır.

Avrupa Konseyi üye devletleri açısından bağlayıcı kararlar verme yetkisine sahip olan AİHM'in ise uzun yıllar boyunca vicdani reddi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ("AİHS") kapsamında bir hak olarak değerlendirmedeği görülür.⁴⁶ Bu yaklaşımda özellikle AİHS m. 9'un⁴⁷ düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü düzenlerken vicdani ret hakkına açıkça yer vermemesi ve m. 4/3-b'deki⁴⁸ düzenleme etkili olmuştur.

⁴⁵ Schneider, s. 268.

⁴⁶ Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, konuyla ilgili incelediği ilk uyuşmazlıktan (Grandrath/Federal Almanya Cumhuriyeti, Başvuru No. 2299/64, 1966) 1990'lı yıllara kadar verdiği çeşitli kararlarında (bu yönde bkz. Autio/Finlandiya, Başvuru No. 17086/90, 1990; Julin/Finlandiya, Başvuru No. 17087/90, 1991) özetle; AİHS m. 9'un açıkça vicdani reddi düzenlemediğini, m. 4/3-b'nin özel hüküm niteliği taşıdığını belirterek uyuşmazlıkları m. 4/3-b kapsamında yorumlamış ve vicdani reddin tanınarak alternatif hizmetlerin getirilip getirilmemesi konusunun devletlerin takdirinde olduğunu belirtmiştir. 1998 yılında 11 No'lu Protokol'ün kabulünün ardından başvuruları inceleyen AİHM de Bayatyan Kararı'na kadar m. 4/3-b ile 9'u birlikte incelemeyi sürdürmüştür (Çınar, s. 166).

⁴⁷ "1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir." (https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf, Erişildiği Tarih: 06.05.2023).

⁴⁸ "Askeri nitelikli herhangi bir hizmet veya vicdanî reddin meşru sayıldığı ülkelerde, vicdanî reddi seçen kişilere zorunlu askerlik hizmeti yerine gördürülebilecek başkaca bir hizmet" (https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf, Erişildiği Tarih: 06.05.2023).

Bu tartışmalar, kişiye ait dokunulmaz alan içerisinde devletin yerinin bulunmadığını öne süren vicdani retçi ile birtakım koşullar altında dinin veya inancın dışı durumuna müdahale edebileceğini ileri süren devlet arasında dönmüştür.⁴⁹ AİHM'in bu yaklaşımına rağmen Avrupa Konseyi devletlerinin büyük bir kısmı, vicdani ret hakkı aleyhine kararların verildiği bu yıllarda iç hukuklarında bu hakkı tanıyıcı düzenlemeler getirmişlerdir.⁵⁰

AİHM uzun yıllar boyunca dar bir bakış açısıyla önüne gelen başvuruları değerlendirmiş ve vicdani reddi tanıma hususundaki takdir hakkını tamamen devletlere bırakmıştır. AİHM, kararlarıyla Avrupa Konseyi üyesi devletleri etkileyemese de sonunda üye devletlerin düzenlemeleri AİHM içtihadını etkilemeyi başarmıştır. Vicdani reddin hak olarak tanınmasında diğer uluslararası mekanizmaların hatta ulusal düzenlemelerin de gerisinde kalan AİHM için dönüm noktası içtihadını değiştirdiği *Bayatyan Kararı*⁵¹ olmuştur. Büyük Daire'nin 7 Temmuz 2011'de verdiği *Bayatyan Kararı*'yla⁵² Avrupa Konseyi üyeleri açısından bir anlamda vicdani ret hakkının önündeki son uluslararası engel de kaldırılmıştır.

Yehova'nın Şahidi olan başvurucu zorunlu askerlik hizmeti yerine kamu hizmeti görmeyi talep etmiş; ancak Ermenistan'da o sırada böyle bir alternatif hizmetin olmaması nedeniyle hapis cezasına çarptırılmıştır. Başvurucu, hakkındaki mahkûmiyet kararının AİHS m. 9'u ihlal ettiği gerekçesiyle başvuruda bulunmuş, Daire'nin ihlal bulunmadığını belirten kararı üzerine bu sefer de kararı Büyük Daire'nin önüne taşımıştır. AİHM kararında "*yaşayan canlı belge*" doktrini ışığında vicdani ret konusundaki uluslararası ve bölgesel düzeydeki güncel gelişmeleri değerlendirmiştir.⁵³ Bu değerlendirmenin sonucu olarak

⁴⁹ Çınar, s. 158.

⁵⁰ Avrupa Konseyi üyesi devletlerde vicdani retle ilgili düzenlemeler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. https://www.ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/attachments/2022-03-21-EBCO_Annual_Report_2021.pdf (Erişildiği Tarih: 13.05.2023).

⁵¹ Bayatyan/Ermenistan, Başvuru No. 23459/03, 07.07.2011.

⁵² Bayatyan Kararı'nın detaylı bir incelemesi için bkz. Kerem Altıparmak, "Bayatyan'ın Görünmeyen Yüzü: Aşağılayıcı Muamelenin Alenileşmesi". Makaleye http://www.ihd.org.tr/images/pdf/4yargioneri/Bayatyan-Karari-Yorum_Kerem_Altiparmak.pdf sitesinden erişilebilir (Erişildiği Tarih: 06.05.2023).

⁵³ Çınar, s. 173.

da m. 4 ve 9 arasındaki bağlantıyı kırarak vicdani reddi tek başına m. 9 kapsamında bir hak olarak değerlendirmiştir.⁵⁴

III. TÜRKİYE'DE VİCDANİ RET

A. Tarihsel Süreç ve AİHM'e Konu Olan Davalar

Birinci Dünya Savaşı dönemindeki asker kaçağı meselesi savaşın içindeki tüm devletler için bir sorun teşkil etmekteydi ve Osmanlı İmparatorluğu bu sorunu fazlasıyla yaşayan devletlerden biriydi. Müslüman olmayanların hatta Müslüman grupların bile bir kısmının askerlikten muaf tutulduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz savaş sona ermeden yaklaşık 300.000 asker kaçağının olduğu bilinmektedir.⁵⁵ Millî Mücadele döneminde de benzer şekilde asker kaçaklarıyla mücadele edilmek durumunda kalınmıştır.⁵⁶

Sayıları inanılmaz boyutlara ulaşan tüm bu asker kaçaklarının vicdani retçi olduklarını ya da en azından vicdani retçilerin genel olarak dayandıkları saiklerle hareket ettiklerini söylemek elbette mümkün değildir. Ancak en azından, ordu-millet anlayışına, askerliğin kutsal sayılmasına ve çoğunluğu tarafından benimsenen İslamiyet inancının açık emirlerine⁵⁷ rağmen askerlik hizmetinden kaçınma kavramının bu topraklarda pek de yeni olmadığı söylenebilir. Ancak yine de Türkiye'nin, genel anlamda vicdani retle olan ilişkisi diğer devletlere kıyasla daha geç başlamıştır.

Türkiye bu kavramla ilk kez 1990 yılında *Tayfun Gönül* ve *Vedat Zincir*'in *Sokak Dergisi*'nde askerliği reddettiklerini duyurmasıyla tanışmış⁵⁸ ve bu açıklamalar kısa sürede büyük bir yankı uyandırmış-

⁵⁴ Özlü, s. 521, 522.

⁵⁵ Zürcher, s. 60, 61.

⁵⁶ Zürcher, s. 63.

⁵⁷ Kur'an, Enfal Suresi, 15-16. Ayet: "Ey Müminler! İnkâr edenlerle savaşta karşı karşıya gelince onlara arkanızı dönüp kaçmayın. Kim savaş için yer değiştirmek veya başka bir birliğe katılmak amacıyla olmaksızın savaş sırasında düşmana arkasını dönüp kaçarsa Allah'ın öfkesine uğramış olur, onun varacağı yer cehennemdir, ne kötü bir son!"

⁵⁸ Coşkun Üsterci/Uğur Yorulmaz, "Türkiye'de Vicdani Red", Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 217.

tır. 1992’de Savaş Karşıtları Derneği’nin kurulmasıyla birlikte vicdani redde yönelik çalışmalar daha görünür olmuş ve ilk açıklamaları hızla başka vicdani retçilerin açıklamaları takip etmiştir.⁵⁹

Türkiye’deki vicdani ret açıklamaları bir yandan artmaya devam etse de iç hukukta herhangi bir olumlu hareketlenme görülmemiştir. Talepleri bir hak olarak düzenlenmeyip aksine kendilerine yönelik cezalandırmalar artarak devam edince vicdani retçiler bu sefer davalarını AİHM’e taşımaya başlamıştır. Vicdani retçi *Osman Murat Ülke*’nin başvurusuyla⁶⁰ başlayan AİHM süreci *Yunus Erçep*, *Fethi Demirtaş*, *Halil Savda*, *Mehmet Tarhan* ve *Çağlar Buldu*’nun başvurularıyla⁶¹ devam etmiştir. Başvurucular arasında *Yunus Erçep* ve *Fethi Çiçek* gibi Yehova’nın Şahidi oldukları gerekçesiyle askerliği reddeden dini pasifistler yer aldığı gibi tamamen din dışı saiklere sahip kişiler de yer almaktaydı.

Osman Murat Ülke aldığı sekiz ayrı mahkûmiyet kararıyla toplam 701 gün hapis cezasına çarptırılmış ardından da AİHS m. 3, 5, 8 ve 9’un ihlal edildiği gerekçesiyle AİHM’e başvurmuştur. *Bayatyan Kararı*’ndan öncesine denk gelen bu başvuruda AİHM, m. 9 yönünden bir inceleme yapmamıştır. Ancak AİHM, vicdani retle ilgili olarak AİHS m. 3’te düzenlenen işkence yasağının ihlal edildiği tespitinde bulunmuş ve başvurucunun defalarca mahkûm edilmesinin kendisinde bir korku ve ıstırap uyandırabileceğini bu durumun da kişiyi küçük düşürüp itibarsızlaştırarak yaralayabileceğini ifade etmiştir.⁶²

Ülke davasında AİHM’nin bir diğer önemli tespiti ise “sivil ölüm” ifadesi olmuştur. AİHM “... *başvuran aleyhinde sürdürülmüş olan çok sayıda cezai kovuşturma, bunların sonucunda giydiği hükümlerin birikmiş sonuçları, kovuşturma ve mahkûmiyetlerin birbirini sürekli olarak izlemesi ve kovuşturmaların ömür boyu devam etme ihtimali dikkate alındığında, bu yaptırımları askerlik hizmetinin yerine getirilmesi amacıyla orantısız bul-*

⁵⁹ Üsterci/Yorulmaz, s. 218, 219.

⁶⁰ Ülke/Türkiye, Başvuru No. 39437/98, 24.01.2006.

⁶¹ Erçep/Türkiye, Başvuru No. 43965/04, 22.11.2011; Fethi Demirtaş/Türkiye, Başvuru No. 37819/03, 10.01.2012; Savda/Türkiye, Başvuru No. 42730/05, 12.06.2012; Tarhan/Türkiye, Başvuru No. 9078/06, 17.07.2012; Buldu ve Diğerleri/Türkiye, Başvuru No. 14017/08, 03.06.2014.

⁶² Çınar, s. 171.

maktadır. Sözü edilen uygulamalar daha ziyade başvuranın düşünsel kişiliğini bastırmakta, başvuranda korku, sıkıntı, alçalma ve küçük düşmeyle birlikte hiçlik duygusu uyandırmakta, direncini ve isteğini kırmaktadır. Başvuranın gizlenerek yaşamaya hatta “sivil ölüm” olarak tabir edilebilecek bir yaşantıyı sürmeye zorlanması demokratik bir toplumdaki cezalandırma rejimine uygun değildir.”⁶³ demek suretiyle vicdani retçilere yönelik tekrarlanan yaptırımların haksızlığına ve orantısızlığına değinmiştir.

AİHM, *Bayatyan Kararı*’yla içtihadını değiştirdikten sonra önüne gelen başvurularda Türkiye’nin AİHS m. 9’u ihlal ettiğine karar vermiştir. Yine “sivil ölüm” ifadesini de kullanmaya devam etmiştir. AİHM, Türkiye’de alternatif hizmet seçeneği olmaksızın kişilere zorunlu askerliğin dayatılmasının ve sonu gelmeyen cezai yaptırımların uygulanmasının vicdani retçileri sivil ölüme mahkûm ettiğini defalarca yinelemiştir.⁶⁴

AİHM’in ihlal kararları sonrası vicdani retçiler tarafından Anayasa Mahkemesi’ne yapılan başvurular ise uzun yıllar geçmesine rağmen henüz sonuçlanmamıştır. Anayasa Mahkemesi’nin bu yaklaşımı ve aşağıda değinileceği üzere vicdani reddin tanınmasına yönelik olarak herhangi bir düzenleme yapılmaması Türkiye’ye yönelik eleştirileri artırmaktadır.⁶⁵

B. İç Hukuk

Anayasa’daki Düzenlemeler

1982 Anayasası’nın “Vatan Hizmeti” başlıklı 72. maddesine göre: “Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir”.

1982 Anayasası’ndaki bu düzenlemenin 1961 Anayasası’ndaki karşılığı m. 60’a denk gelmektedir. 1961 Anayasası m. 60, 20.09.1971 tarihinde değişikliğe uğramadan önce “*Milli Savunma Hak ve Ödevi*”

⁶³ Ülke/Türkiye Kararı’nın Dışişleri Bakanlığı Avrupa Konseyi ve İnsan Hakları Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan özet çevirisi, s. 7.

⁶⁴ Çınar, s. 184.

⁶⁵ Bkz. <https://inancozgurlugugirisimi.org/turkiyede-askerlik-hizmetine-karsi-vicdani-ret-raporu/> (Erişildiği Tarih: 06.05.2023).

başlığını taşımaktaydı. Düzenlemenin ilk haline göre: *“Yurt savunmasına katılma, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödev ve askerlik yükümü kanunla düzenlenir”*. 20.09.1971 tarihli değişiklikle birlikte m. 60 *“Vatan Hizmeti”* başlığını alarak *“Vatan Hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödevin, Silahlı Kuvvetlerde veya kamu hizmetlerinde ne şekilde yerine getirileceği kanunla düzenlenir”* şeklinde düzenlenmiştir.

Görüleceği üzere daha baskıcı ve kazuistik olarak nitelendirilen 1982 Anayasası’nda, daha özgürlükçü olarak nitelendirilen 1961 Anayasası’nın⁶⁶ vatan hizmetine ilişkin son düzenlemesinin esas alınması uygun görülmüş ve hatta bu düzenlemeye *“yerine getirilmiş sayılacağı”* gibi oldukça önemli bir ibarenin eklenmesi de tercih edilmiştir. Kanun koyucu tarafından yapılan bu tercih dikkate değerdir. Zira m. 72’nin gerekçesinde⁶⁷ de bu bilinçli değişiklik için *“... vatan ödevinin yerine getirilmiş sayılacağı hallerin gelecekte kanunlarla düzenlenmesine imkân vermek”*ten bahsetmektedir.

Anayasa’nın sistematüğinden ve amaçsal yorumdan hareketle zorunlu askerliğin anayasal bir gereklilik olduğunu söylemek mümkün değildir.⁶⁸ Ancak Anayasa’nın açık hükmüne rağmen aşağıda da detaylıca inceleneceği üzere 7179 sayılı Askeralma Kanunu’ndaki düzenlemeyle birlikte vatan hizmeti, sadece Türkiye Cumhuriyeti’nin erkek

⁶⁶ Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2018, s. 57-69.

⁶⁷ Maddenin tam gerekçesi aşağıdaki şekildedir:

“Vatan hizmetini düzenleyen Danışma Meclisi’nin kabul ettiği 81 inci maddede yer alan “... ne şekilde yerine getirileceği” deyimini “... ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı” şeklinde değiştirilmiştir. Yabancı ülkelerde işçi sıfatı ile çalışmakta olan ve oturma hakkına sahip bulunan askerlik yükümlüsü işçilerin, belli miktarda yabancı ülke parasını ödemeleri ve iki aylık askerlik temel eğitime tâbi tutulmaları suretiyle, vatan ödevini yerine getirmiş sayılacakları kabul edilmektedir. Buna benzer şekilde vatan ödevinin yerine getirilmiş sayılacağı hallerin gelecekte kanunlarla düzenlenmesine imkân vermek ve kanun koyucuya bu yönden ışık tutmak amacıyla maddede gerekli değişiklik yapılmıştır”.

⁶⁸ Osman Can, *“Vicdani Redde Anayasal Bakış”*, *Hukuk Gündemi Dergisi*, 2006, S. 4, s. 12. Aksi yönde bir görüş için bkz. Ömer Faruk Eminağaoğlu, *“Özgürlük ve Vatan Hizmeti”*, *Radikal Gazetesi*, 22.08.2005. Ancak eski bir Cumhuriyet Savcısı olan Eminağaoğlu Anayasa’daki vatan hizmeti kavramının askerlik hizmetini kastettiğini ileri sürmekle birlikte vicdani retçilerin zorla askerlik hizmetine tabi tutulmalarının vicdan özgürlüğünü kısıtlaması sebebiyle Anayasa’ya aykırı olduğunu da belirtmektedir. Yine Eminağaoğlu’na göre vicdan özgürlüğünün mutlaklığı karşısında vicdani retçilerin askerlikten muaf tutulmasının eşitlik ilkesine aykırı olduğu da söylenemez.

vatandaşları bakımından zorunlu askerlik hizmetiyle sınırlı tutulmuştur. Oysa Anayasa silahlı kuvvetlerde vatan hizmetinin yerine getirilmesinin tek yol olmadığını, vatan hizmetinin alternatifli olarak yerine getirilecek şekilde düzenlenmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁹

Anayasaların her şeyi düzenlememesi gerektiği, bazı konuların içeriklerinin kanun koyucu tarafından kendi takdir yetkisiyle düzenlenmesi gerektiği doğrudur. Ancak bu durumda da kanun koyucunun yapacağı düzenlemelerin her zaman için Anayasa'ya uygun olması gerekmektedir. Oysa kanun koyucu vatan hizmetine ilişkin düzenleme yaparken Anayasa'da tanınan vatan hizmetinin başka şekilde de görülebilmesi olanağını, anayasal herhangi bir dayanak olmadan daraltmıştır.⁷⁰ Vicdani kanaat özgürlüğünü düzenleyen Anayasa maddeleri de yine kanun koyucunun takdirini sınırlandırmaktadır. Anayasa m. 15/2, 24 ve 25'e göre vicdan özgürlüğü mutlak ve dokunulmazdır.

Vicdani ret bakımından önem teşkil eden bir başka Anayasa hükmü ise m. 90/5'tir. Bu hükme göre: *"Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır"*.

AIHM vicdani reddi sözleşme kapsamında inanç özgürlüğüne ilişkin bir hak olarak değerlendirmekte ve Anayasa m. 90/5 de tarafı olduğumuz AIHS'in kanunların üzerinde olduğunu açıkça ifade etmektedir.⁷¹ Bir uyuşmazlık halinde uluslararası antlaşmalara üstünlük tanınması gereken merciler de mahkemeler olacaktır.⁷²

Özetle, Türkiye'de vicdani reddin bir hak olarak tanınmasına yönelik yapılması gereken değişiklikler aslında pek bir zorluk içermemektedir. Zira 1982 Anayasası m. 72'de açıkça silahlı kuvvetlerin

⁶⁹ Can, s. 12.

⁷⁰ Özlü, s. 527.

⁷¹ Özlü, s. 528.

⁷² Özbudun, s. 231. Mahkemelerin vicdani reddi Anayasa m. 90 ve AIHS kapsamında yorumladıkları bazı kararları ve bu kararların değerlendirmeleri için bkz. Rana Göksu, "Yargılanan Vicdani Ret Hakkı", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2017, S. 129, s. 51-54.

yanında kamu kesiminde de vatan hizmetinin yerine getirilebileceğini hatta yerine getirilmiş sayılabileceğini düzenlemektedir. Bu düzenleme, diğer devletlerde vicdani retçilere tanınan alternatif hizmet kavramına oldukça yakındır. Türkiye herhangi bir Anayasa değişikliğine gerek olmadan, aksine mevcut Anayasa'nın lafzına ve ruhuna uyarak aşağıda incelenecek Askeralma Kanunu'nda değişikliğe gitmelidir. Böylece Türkiye anayasal bir gerekliliğin yanında uluslararası anlamda üzerine düşen sorumluluklarını da yerine getirmiş olacaktır. Gerekli yasal değişiklikler yapılanı kadar ise Anayasa m. 90/5'in benimsenerek AİHM içtihatları ışığında AİHS'nin uygulanması vicdani retçilere yönelik hak ihlallerinin önüne geçecektir.⁷³

Zorunlu ve Bedelli Askerliğe İlişkin Düzenlemeler

21.06.1927 tarihli ve 1111 sayılı mülga Askerlik Kanunu m. 1'e göre: *"Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur."* 2019 yılında Askerlik Kanunu'nu yürürlükten kaldıran 7179 sayılı Askeralma Kanunu ise m. 4/1'de yine benzer bir düzenleme getirmiştir: *"Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan her erkek, askerlik hizmeti yapmaya mecburdur"*.⁷⁴

Kanun'un açık hükmü karşısında ve vatan hizmetine ilişkin başka bir düzenlemenin bulunmaması nedeniyle Türkiye'de vatan hizmetini yerine getirmekle sadece erkek vatandaşların zorunlu tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu vatan hizmetinin yolu da Askeralma Kanunu'nda düzenlenen zorunlu askerlik hizmetinden geçmektedir.

Türkiye'deki bu zorunlu askerlik sistemi içerisinde karşımıza bir de "bedelli askerlik" kavramı çıkmaktadır. Bu kavram, askerlik hizmeti yükümlüsü kişinin ödeyeceği belirli bir ücret karşısında hizmet süresinin kısaltılması veya tamamen kaldırılması şeklinde tanımlanabilir.

Bedelli askerlik Osmanlıdan bu yana başvurulmuş bir sistemdir. Bu sisteme mülga Askerlik Kanunu'nun ilk halinde de yer verilmiş; ancak 1984 yılında kaldırılıp m. 10'da yeniden düzenlenerek idarenin ihtiyaç

⁷³ Özlü, s. 528.

⁷⁴ Askeralma Kanunu ile 16.06.1927 tarihli ve 1076 sayılı Yedek Subaylar ve Yedek Askeri Memurlar Kanunu da yürürlükten kaldırılmıştır.

halinde başvurabileceği bir sistem haline gelmiştir.⁷⁵ Bu değişiklikten itibaren bedelli askerlik sistemi Kanun'a eklenen geçici maddelerle dönem dönem uygulanmıştır.

Mülga Askerlik Kanunu'ndaki değişiklik sonrası bedelli askerlik sistemine ilk kez 1987 yılında *Turgut Özal* döneminde başvurulmuştur. 1992 yılında da bir geçici maddeyle düzenlenmiştir. Hem 1987 hem de 1992 yıllarında bu sisteme başvurulmasındaki ana neden kaçak ve bakaya konumundaki kişilerin sayısının azaltılmasıdır. Ancak 1999 depremi sırasında bu sisteme başvurulmasındaki neden deprem sonrası acil ekonomik bir kaynak sağlamak olmuştur. 2011 ve 2014 yıllarında ise kararlaştırılan bedeli ödeyen kişiler herhangi bir temel eğitim de almadan askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur.⁷⁶

Mülga Askerlik Kanunu döneminde son olarak ise 26.07.2018 tarihinde eklenen geçici m. 55'le birlikte bedelli askerliğe tekrar başvurulmuştur. Bu düzenlemeye göre asker yükümlüsü kişilerin bu hizmetten muaf tutulabilmesi için belirli bir tutarı ödemelerinin haricinde 21 günlük temel askerlik eğitimi de almaları gerekmektedir.

Askeralma Kanunu'nun kabul edilmesiyle birlikte ise bedelli askerlik devamlı hale getirilmiştir.⁷⁷ Askeralma Kanunu m. 9/1 uyarınca: *"İstekli ve askerliğe elverişli olanlardan Türk Silahlı Kuvvetlerinin ihtiyacı dikkate alınarak Bakanlıkça belirlenecek sayıda yükümlü, 240.000 gösterge rakamının ödemenin yapıldığı gün geçerli olan memur aylık katsayısı ile çarpımı sonucu bulunacak bedel tutarını silahaltına alınmadan önce Bakanlıkça belirlenecek sürede peşin ödemeleri ve bir aylık temel askerlik eğitimini tamamlamaları hâlinde askerlik hizmetini yerine getirmiş sayılırlar"*.

Dolayısıyla bahsi geçen düzenleme, Milli Savunma Bakanlığınca belirlenecek sayıda kişinin hem belirtilen tutarı ödemesini hem de bir aylık temel askerlik eğitimini tamamlamasını öngörmektedir. Bedelli askerlik için talepte bulunan kişi sayısının Milli Savunma Bakanlığınca belirlenen sayıdan fazla olması durumunda ise bedelli askerlikten yararlanacak kişiler Askeralma Kanunu m. 9/2 uyarınca kurayla belirlenmektedir.

⁷⁵ Işıklar, s. 196.

⁷⁶ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44858799>; <https://www.cnnturk.com/turkiye/gecmisten-gunumuze-turkiyenin-bedelli-askerlik-tarihi?page=6> (Erişildiği Tarih: 07.05.2023).

⁷⁷ Bkz. Askeralma Kanunu m. 9.

Vicdani ret konusu dışında da bedelli askerlik hizmeti zorunlu askerlik hizmetiyle birlikte çokça tartışılmaktadır. Bedelli askerliği destekleyenler olduğu gibi eleştirenler de mevcuttur. Eleştirilerin bir kısmı, askerlikten muaf tutulmanın belirli bir bedelin ödenmesine bağlı tutulmasıyla bir eşitsizliğin yaratılmasına yöneliktir. Böylece ekonomik durumu daha kötü olan kişiler askere gitmek zorunda kalmaktadır.

Bedelli askerliğe ilişkin düzenlemeler Anayasa m. 10'a aykırı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne de taşınmış; ancak Anayasa Mahkemesi söz konusu düzenlemelerde herhangi bir ihlal görmemiştir.⁷⁸

Tartışmaların bir kısmı ise vicdani retle ilgili olarak gerçekleşmektedir. Bedelli askerlik sistemine olan ihtiyaç insanların şu ya da bu sebeple askerlik hizmetini yerine getirmek istemediklerini göstermektedir. Bu kişiler genel olarak zorunlu askerlik kurumunun varlığına bir eleştiri yöneltmese de ekonomik, mesleki, akademik vb. kaygılarla asker olmak istememekte, mesleki hayatlarına devam etmelerinin hem kendileri hem de toplum için daha iyi olduğunu düşünmektedir. Devlet ise asker kaçaklarının sayısını azaltmak, ekonomik bir kaynak elde etmek ve asker fazlası durumunu önlemek için sayıları yüz binleri bulan bu kişilerin isteklerini kabul etmektedir. Ancak vicdani kanaatleri gereği askerlik hizmetini yerine getirmek istemeyen kişilerin talepleri üzerinde durulmamaktadır.

Türkiye'deki bedelli askerlik sisteminin, diğer devletlerdeki alternatif sistemlere karşılık gelebileceğini söylemek mümkün değildir. Zira bedelli askerlikte ödenen bedel yine askerlik kurumuna karşılık olarak ödenmekte dolayısıyla sivil bir nitelik taşımamakta ve kısa süreli de olsa kişi temel bir askerlik eğitiminden geçmektedir.⁷⁹ Bu nedenle zorunlu askerlik sisteminin alternatiflerinin şu an için Türkiye'de olduğu şekliyle bedelli askerlik sistemiyle sınırlandırılmaması, vicdani retçilerin taleplerinin de uluslararası yükümlülüklerle uygun olarak dikkate

⁷⁸ Bu yöndeki Anayasa Mahkemesi kararları için bkz. 2001/73 E., 2004/12 K. 11.02.2004 T.; 2015/12 E., 2015/15 K., 18.02.2015 T.; 2016/5 E., 2016/152 K., 07.09.2016 T.

⁷⁹ Kaldı ki Askeralma Kanunu m. 9.6 uyarınca "yoklama kaçağı, saklı veya bakaya olanlar" bedelli askerlikten de yararlanamamaktadır.

alınması gerekmektedir. Henüz buna yönelik bir gelişme olmasa da zaman zaman tek tip askerlik şeklinde profesyonel orduya geçilebileceği yönünde askeri kaynaklardan açıklamalar yapılmaktadır.⁸⁰ Ancak yine de ne bedelli askerlik düzenlemelerinin getirileceği sırada ne de askerlik sisteminin kalıcı olarak değiştirilmesine yönelik bu açıklamalarda vicdani retçilerin durumuna değinilmiştir.

IV. VİCDANİ RETÇİLERİN KARŞILAŞTIĞI YAPTIRIMLAR

Türkiye'deki vicdani retçilere, ret hareketinin ortaya çıktığı ilk zamanlardan beri çeşitli suçlar isnat edilmektedir. Aynı zamanda eylemleri neticesinde kendilerine çeşitli disiplin işlemleri de uygulanmaktadır.

Vicdani retçilerin yargılandıkları suçların başında 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu ("TCK") m. 318'deki "halkı askerlikten soğutma"⁸¹ ve 319'daki "askerleri itaatsizliğe teşvik" suçları gelmektedir. Bu suçların yanında orduya yönelik eleştiriler TCK m. 216'daki "halkı kin ve düşmanlığa tahrik veya aşağılama" ve 301'deki "Türklüğü, Cumhuriyeti, devletin kurum ve organlarını aşağılama" suçları kapsamında değerlendirilebilmektedir.⁸²

Yine Askeri Ceza Kanunu'ndaki çeşitli maddeler nedeniyle de vicdani retçiler yargılanabilmektedir.⁸³ Askeri Ceza Kanunu m. 45 ise "*Bir şahsın hareketini vicdanına veya dinine göre lazım saymış olması, yapmak veya yapmamakla vukua gelen bir cezayı mucip olmasına mani teşkil etmez*" demek suretiyle açıkça vicdani reddin askerlik hizmetini yerine getirmemek için bir neden olamayacağını ve verilecek bir cezayı ortadan kaldırmayacağını düzenlemiştir.

⁸⁰ Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar'ın ve Cumhurbaşkanlığı sözcüsü İbrahim Kalın'ın bu yöndeki açıklamaları için bkz. <https://www.haberturk.com/kalici-bedelli-askerlik-nedir-askerlik-dusecek-mi-iste-son-durum-2177548>; <http://www.milliyet.com.tr/akar-dan-kararlilik-vurgusu--siyaset-2713226/> (Erişildiği Tarih: 07.05.2023).

⁸¹ TCK m. 318 ve özel olarak vicdani ret kapsamında incelemesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Gökçe Serim, "Vicdani Ret ve Halkı Askerlikten Soğutma Suçu", *Ankara Barosu Dergisi*, 2021, S. 2, s. 145 vd.

⁸² Hülya Üçpınar, "Türkiye'de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler* (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 327.

⁸³ Bkz. Askeri Ceza Kanunu m. 63, 66, 87/1, 93, 94.

Bu cezaların uygulanması ve yargılama aşamalarında ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. En büyük sorunlardan biri *non bis in idem* ilkesinin ihlal edilerek vicdani retçilerin aynı suçtan tekrar tekrar cezalandırılmalarıdır. Oysa vicdani retçilerin eylemleri aslında farklı kasıtlar içermemekte, her aşamada “*askerlik yapmama*”ya dair iradeleri teklik ve süreklilik göstermektedir.⁸⁴ Türkiye’nin AİHM’e konu olan davaları kısmında belirtildiği üzere AİHM tarafından da bu ihlale birçok davada değinilmiş ve Türkiye’nin vicdani retçileri “*sivil ölüm*”e mahkûm ettiği tespitinde bulunulmuştur.

Bir başka büyük sorun ise vicdani retçilerin korkak ve vatan haini olarak görülmeleri nedeniyle diğer mahkûmlar ve cezaevi görevlileri tarafından şiddete uğramalarıdır.⁸⁵ Vicdani retçi *Mehmet Tarhan* da hem vicdani ret açıklamaları hem eşcinsel olması nedeniyle onur kırıcı davranışlara en çok maruz kalan retçilerden biri olmuştur.⁸⁶

Türkiye uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmediği, Anayasa’da tanınan hakkı düzenlemediği ve Anayasa Mahkemesi vicdani retle ilgili beklenen kararları vermediği sürece vicdani retçilerin bu cezai yaptırımlarla⁸⁷ karşılaşmaya devam edecekleri görülmektedir.

SONUÇ

Farklı motivasyon kaynaklarına sahip olsa da vicdani retçiler genel olarak, askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmektedirler. Bi-reyin vicdani kanaati bu hizmeti yerine getirmesine engel olmakta, bu nedenle savaşa ve askerliğe bir karşı çıkış göstermektedir. Bu kanaat dini sebeplerden kaynaklanabileceği gibi tamamen politik sebeplerden de kaynaklanabilmektedir.

⁸⁴ Üçpınar, s. 330.

⁸⁵ Çınar, s. 251. Uluslararası Af Örgütü’nün Türkiye’deki vicdani retçilere yönelik suçlamalara ve şiddete ilişkin yapmış olduğu kamuoyu açıklaması için bkz. <https://www.amnesty.org/download/Documents/40000/eur440132010tr.pdf> (Erişildiği Tarih: 07.05.2023).

⁸⁶ Can Başkent, *Vicdani Ret Yazıları*, Federe Yayınları, İstanbul 2010, s. 38, 39.

⁸⁷ Bu yönde yakın tarihli bazı haberler için bkz. <https://vicdaniiret.org/vicdani-retci-alpaslan-kayaya-askere-gitmedigi-icin-ceza-verildi/>; <https://vicdaniiret.org/vicdani-retcilere-ceza-yagmaya-devam-ediyor-firari-vicdani-retciye-verilen-ceza-onandi/> (Erişildiği Tarih: 07.05.2023).

En az savaş kadar eski olan bu karşı çıkış hareketinin tüm dünyada çok kolay bir şekilde benimsendiğini söyleyemeyiz. Ancak gelinen aşama itibariyle neredeyse tüm demokratik devletlerin kanaat özgürlüğüne saygı göstererek vicdani reddi bir hak olarak düzenlediği görülmektedir. Artık uluslararası mahkemeler ve kuruluşlar bakımından da vicdani reddin bir hak olduğu konusunda bir uzlaşa hakimdir.

Devletler zorunlu askerlik hizmetini ya tamamen kaldırarak ya da alternatif hizmetler getirerek kişilerin vicdani kanaatlerine uygun davranabilmelerinin önünü açmaktadır. Bu hakkın sağlanması bakımından hiçbir sorunun kalmadığı tam olarak söylenemez. Ancak en azından dünyanın büyük bir bölümü bu sorunları telafi edebilir ve kaldırabilir bir eşiktir.

Bu eşğin gerisinde olan Türkiye içinse aynı şeyleri söyleyebilmek mümkün değildir. Uluslararası alanda alınan tüm bu yola karşın Türkiye vicdani reddi bir hak olarak düzenlemekten kaçınmaktadır. Kısa da olsa temel bir askerlik eğitimi de içeren mevcut bedelli askerlik düzenlemelerinin diğer devletlerdeki alternatif sistemlere karşılık gelebileceğini söylemek mümkün değildir. Oysa gerekli düzenlemelerin yapılabilmesi için bir Anayasa değişikliğine bile gerek yoktur. Zira mevcut Anayasa vicdani reddin bir hak olarak tanınmasına ve alternatif hizmetin getirilmesine uygundur. Mevcut sorunların asıl kaynağı Askeralma Kanunu'dur.

Bununla birlikte vicdani retçiler halkı askerlikten soğutma vb. suçlar karşısında sonu gelmez soruşturmalara, yargılamalara ve cezalandırılmalara maruz bırakılarak bir kısır döngünün içine girmektedir.

Anayasa'da geçen vatan hizmetinin birçok farklı şekilde gerçekleştirilmesi mümkün olduğundan, zorunlu askerlik yerine alternatif bir hizmetin getirilmesine dahi gerek yoktur. Aşamalı bir geçiş öngörülecekse de getirilecek alternatif hizmetin herkesi kapsayıcı ve tamamen sivil nitelikli olması gerekir. Bununla birlikte vicdani retçilerin, vicdani kanaatleri nedeniyle cezalandırılmalarının önüne geçebilmek için ceza kanunlarında da değişiklik yapılmalıdır.

Kaynakça

Kitaplar

- Başkent Can, Vicdani Ret Yazıları, Federe Yayınları, İstanbul 2010.
- Brett Rachel, "Askerlik Hizmetinin Vicdanen Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar" (Çeviren Mayıs İnan Aru/Hülya Üçpınar), Çarklardaki Kum: Vicdani Red (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 247-265.
- Bröckling Ulrich, "Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret" (Çeviren Osman Murat Ülke), Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 69-78.
- Çınar Özgür Heval, Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Red ve Türkiye (Çeviren Defne Orhun), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Esmer Barış, Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret, Propaganda Yayınları, 2012.
- Işıklar Celal, Dünyada ve Türk Hukukunda Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret, Adalet Yayınları, Ankara 2011.
- Moskos C. Charles/Chambers John, The New Conscientious Objection: From Sacred to Secular Resistance, Oxford University Press, 1993.
- Özbudun Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2018.
- Schneider Friedhelm, "Vicdani Red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet" (Çeviren Mayıs İnan Aru), Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 267-272.
- Speck Andreas/Friedrich Rudi, "Dünyada Vicdani Red Hareketi Deneyimleri" (Çeviren Mayıs İnan Aru), Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 153-164.
- Üçpınar Hülya, "Türkiye'de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları", Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 313-334.
- Üsterci Coşkun/Yorulmaz Uğur, "Türkiye'de Vicdani Red", Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 217-231.
- Zürcher Erik Jan, "Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçaklığı" (Çeviren Mayıs İnan Aru), Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler (Hazırlayan Özgür Heval Çınar/Coşkun Üsterci), İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

Makaleler

- Can Osman, "Vicdani Redde Anayasal Bakış", *Hukuk Gündemi Dergisi*, 2006, S. 4, s. 12-15.
- Eren Abdurrahman, "Türk Hukukunda Vicdani Ret", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2006, C. 61, S. 3, s. 103-130.
- Göksu Rana, "Yargılanan Vicdani Ret Hakkı", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2017, S. 129, s. 37-62.
- Karagöz Kasım, "Komisyon ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı", Prof. Dr. Atilla Özer'e Armağan, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2008, C. 12, S. 1-2, s. 865-906.
- Majot Marie-France, "Conscientious objection and international law: A human right?", *Case Western Reserve Journal of International Law*, 1992, Vol. 24, s. 349-378.
- Mızrak Dilan, "Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2015, S. 116, s. 113-134. ("Sivil İtaatsizlik")
- Özlü Ezgi, "Askerlik Hizmetine İlişkin Vicdani Ret Hakkı", Doç. Dr. Melike Batur Yamaner'in Anısına Armağan, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2014, C. 1, S. 1, s. 505-536.
- Serim Gökçe, "Vicdani Ret ve Halkı Askerlikten Soğutma Suçu", *Ankara Barosu Dergisi*, 2021, S. 2, s. 117-170.
- Sevinç Murat, "Türkiye'de ve Batı Demokrasilerinde, Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2006, C. 61, S. 1, s. 297-322.
- Speck Andreas, "Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Ana Hatları: Savaş Karşısı Uluslararası Hareket İçinde Red", *Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, 2006, S. 207, s. 42-54.

Mahkeme Kararları

- AİHM, Bayatyan/Ermenistan, Başvuru No. 23459/03, 07.07.2011.
- AİHM, Ülke/Türkiye, Başvuru No. 39437/98, 24.01.2006.
- AİHM, Erçep/Türkiye, Başvuru No. 43965/04, 22.11.2011.
- AİHM, Fethi Demirtaş/Türkiye, Başvuru No. 37819/03, 10.01.2012.
- AİHM, Savda/Türkiye, Başvuru No. 42730/05, 12.06.2012.
- AİHM, Tarhan/Türkiye, Başvuru No. 9078/06, 17.07.2012.
- AİHM, Buldu ve Diğerleri/Türkiye, Başvuru No. 14017/08, 03.06.2014.
- Anayasa Mahkemesi, 2001/73 E., 2004/12 K. 11.02.2004 T.
- Anayasa Mahkemesi 2015/12 E., 2015/15 K., 18.02.2015 T.
- Anayasa Mahkemesi 2016/5 E., 2016/152 K., 07.09.2016 T.

İnternet Kaynakları

Altıparmak Kerem, “Bayatyan’ın Görünmeyen Yüzü: Aşağılayıcı Muamelenin Alenileşmesi” (http://www.ihd.org.tr/images/pdf/4yargioneri/Bayatyan-Karari_Yorum_Kerem_Altiparmak.pdf).

<http://kuran.diyaret.gov.tr>

<http://storage.cloversites.com>

<http://www.ihd.org.tr>

<http://www.milliyet.com.tr>

<https://digitallibrary.un.org>

<https://inancozgurlugugirisimi.org>

<https://incil.info/>

<https://vicdaniret.org>

<https://www.amnesty.org>

<https://www.bbc.com>

<https://www.cnnturk.com>

<https://www.ebco-beoc.org>

<https://www.echr.coe.int>

<https://www.haberturk.com>

<https://www.washingtonpost.com>

<https://www5.tbmm.gov.tr>

Diğer Kaynaklar

Eminağaoğlu Ömer Faruk, “Özgürlük ve Vatan Hizmeti”, Radikal Gazetesi, 22.08.2005.

Mızrak Dilan, Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008. (Vicdani Ret)